ספר הישר — השער השביעי - בעניני התשובה וכל הדברים התלויים בה והנלוים אליה מסדר התפילה ועניני הפרישות.

השער השביעי - בעניני התשובה וכל הדברים התלויים בה והנלוים אליה מסדר התפילה ועניני הפרישות.

דע בני, כי כאשר חלי הגוף בא מהשתנות ממסך התערובות, אם בתוספת אם בגרעון, או בשינוי כחם והתוספת היא כגון שירבה הדם בגוף ותעורר חליים קשים, או שתרבה המרה האדומה או השחורה ותעורר חליים משונים, או שתרבה הליחה הלבנה ותעורר כמו כן חליים, וכאשר התוספת תעורר חליים, כן החסרון יעורר חליים אחרים הפך הראשונים. גם כל אחת מאלה התערובות, כשתעמוד בקו המישור, וישנה בהן שינוי רע, יעורר חליים, כגון הדם כשיהיה שרוף וישתנה להיות שחור, וגם אף על פי שלא יחסר ולא יוסיף, יעורר חליים, וכן כל אחד כשיוסיף על הקו, בין בכמותו בין באיכותו, יעורר חליים. על כן צריך לגוף, בעת יעוררו עליו חליים כאחת מאלו שלושת הסיבות, או במקרה אחר זולתן, כגון הכאה, או שרפת אש, או ביגיעת הגוף, וכדומה לו, ראוי למהר לרפאות המחלה בטרם יגדל ויוסיף החולי. וכפי תוספת כחו יחלש כח הגוף, ויתקבץ על האדם היזק ויאבד. לפיכך אמרנו, שצריך לכל משכיל, כשירגיש חולי בגופו, למהר לרפאותו. וכאשר אמרנו, כי חליים יתעוררו בגוף, כן יש לנפש משינוי הכחות, או משינוי האיכות, או משניהם כאחד, או ממקרה אחר. וחלי הגוף הוא חילוף מנהגו, כשיחלשו פעולותיו הטבעיות או ישתנו, בזה יוודע החולי, וכל עוד היות פעולות הגוף הטבעיות הולכות לתומן, ונוהגות על מנהגן, ולא ייבטל דבר מהן ולא ישתנה, נאמר, כי לא ייקרא האדם חולה, והנה לך האות במה שנבדיל בין החולי והבריאות. ועל כן נאמר, כי יש לנפש עצמה כמו כן חליים רעים, יבואו מהסיבות, והם ההרגשים, וכל אחד מהם יחליאנה, בין שיוסיף הדבר המחליא באיכותו בין שיחסר ויוודע חלי הנשמה בשעה שישתנו פעולותיה הנפשיות או תתבטל אחת מהן, ועל כן צריך לרפא אותה ולהראות הדרך אשר בה יוכל לתקן ענייניה.

ונאמר, בידוע כי כל דבר פועל לא יהיה פעול, כי אם לזולתו, כי לא ייתכן להיות אבר מאברי הגוף מכה ומוכה, ולא הפה אוכל ונאכל, ולא העין רואה ונראית, ולא היד בונה ונבנית, ולא הנר דולק ומדליק, אבל הפועל זולתי הפעול, ואי אפשר להיות הפועל והפעול דבר אחד זולתי הנשמה לבדה, כי היא יודעת כל הדברים הידועים ויודעת עצמה, אם כן היא יודעת עצמה וידועה לעצמה.

דע, כי בעלי הפועל הם שלושה: הנברא הוא ידוע ואינו יודע, פעול ואינו פועל והבורא יודע ואינו ידוע מברואיו, והשלישי הנשמה, אשר היא בינונית בין הבורא ובין הנברא, וקבלה מכח הבורא להיות יודעת, ומכח הנברא להיות ידועה, והכח, אשר בו היא יודעת, יעיד כי לא תמות כלל, מפני שהיא פועלת הכל ואין לה פועל. ועל כן לא פעל בה המות פעולתו. והכח, אשר בו היא ידועה, יעיד כי תמות, מפני שהיא פעולה לדבר אחר. ועל כן נאמר, כי יש בה שני כחות: כח יודע וכח ידוע, כשיגבר אחד אין כח לשני, כי הוא הפכו. ועל כן נאמר, כי כח הידוע הוא הסכלות, בעבור כי הידועים הם המתכות והצמחים והנבראים ולא תהיה ידיעת הנפש אלא בדבר שסכלה קודם זה. ועל כן נשגב הבורא מלשלוט בו הכח היודע, כי אילו יהיה יודע יהיה הוא ידוע. ואחרי אשר הנפש יש בה אלה הכחות, נאמר, כי אם יגבר בה כח היודע לדעת דרכי האל יתברך, ועניניו, והדברים הטובים בעיניו, לא שתהיה הנפש יודעת אותו, רק דרכיו, ומידותיו, והמעשה הטוב בעיניו. ותחביר אליהם להיות יודעת קצת מעניני ברואיו ומסודות בריאתם זאת הנפש לא תמות כלל. אך אם יחלש זה הכח תהיה בה איולת. ובידוע, כי זאת הנפש תמות כאשר תמות נפש הבהמה. ועל כן לא נאמר, כי נפש החכם, כשיהיה רשע, היא נקראת נפש יודעת, כי אין כוונתנו לחכמות הזרות, כי אם אל החכמות הישרות, אשר ילמד אדם מהן דרכי האל. לזה ייקרא חכם, וזאת תחיה ולא תמות נפשו כלל.

ועוד אומר, אחרי אשר התבאר כי הנפש היא פועלת בעצמה ובזולתה, כי כאשר היא יודעת זולתה תדע נפשה, וכל מה שתפעל בזולתה, אם לדעת זולתה או להודיע דעת לזולתה, כי תוכל לפעול לעצמה לדעת עצמה ולהודיענה הדעת והנה יצא מדברינו, כי המשכיל, כמו שילמד לאחרים יוכל ללמד לנפשו, ולא יצטרך לזולתו, כי הנפש היא המייסדת והמיוסדת. ובשביל שיש באדם הכח הזה שהוא יכול להזהיר נפשו, נתחייב לקבל עונש על הרע ושכר על הטוב, מפני שיש לו כח להזהיר עצמו, ואין צריך לזולתו, כי הבהמות לא יוכלו להזהיר לזולתן ולא להזהיר עצמן, וכן התינוקות, וחסרי הדעת, והחרש, והאלם, על כן אין להם עונש, כי לא יוכלו להזהיר עצמם, ואין להם שכר, מפני שלא יעשו בכוונה מעשה ממעשי היושר. ובעבור שיש באדם כח להזהיר נפשות, נאמר, כי זה הכח הוא השומר אותו וכשישגה השומר אותו עד אשר יאבד השמור, ייענש השומר, וכן כשתשגה הנפש היודעת ולא תשמור את עצמה עד שתאבד, נאמר, כי תאבד בעוונה, ומלבד זה העונש על אשר לא שמרה נפשה, וזה מבואר כאשר אמר (יחזקאל לג) "והצופה כי יראה את החרב באה ולא תקע בשופר והעם לא נזהר ותבוא חרב ותקח מהם נפש הוא בעוונו נלקח ודמו מיד הצופה אדרוש". ואחרי אשר הנפש תהיה השומרת והשמורה, אם תאבד תאבד בעוונה, ועוד מפני שהיא שומרת תיענש, וזהו ביאור גדול על העונש והגמול בעולם הבא. ודע, כי כח השמור לא יהיה לחסרי השכל, כמו שאמרנו, אלא למי שיש לו שכל, כי הבורא לא יתחבר כי אם לאנשי השכל, כאשר אמר (עמוס ג) "רק אתכם ידעתי מכל משפחות האדמה". ועל כן, אחרי אשר יתחבר אליהם יקריבם אליו, ועל כן יענוש אותם ולא יענוש הרשעים הרחוקים ממנו, כאשר אמר (ויקרא י) "בקרובי אקדש".

ואחרי אשר ביארנו זה העיקר הגדול, נאמר, כי המעשים הרעים דומים לחליים, כמו שזכרנו, כי בעת ישתנו התערובות, אם באיכותן אם בכמותן, ישתנה עמהן הדם אשר הוא קיום הגוף ומעמידו. ובהיות הדם צלול וטוב יפרח הגוף ויאיר ויהיו מעשיו במישור, וכשישתנה ירד ויחלש, כי האברים, מפני שאין הדם צלול, במה יתחזקו, על כן הם חלושים ודלים, כי התערובות הרעות יתערבו בדם, והדם ההוא ישקה כל הגוף, וירד הגוף מפני רוע הדם, וישתנו פעולותיו. ועל כן אומר, כי הנפש תחלה כמו הגוף. וחלי הנפש יבוא מחמש סיבות: ממראה העינים, ושמע האזנים, ומלאכת הלשון והשפתים, ועסקי הידים, ותנועת הרגלים. ומלבד אלה החמש הגלויות, יש סיבה אחרת פנימית מתערבת בנפש, והיא המחשבה, וממנה תתעורר התאוה, אשר היא יסוד כל העבירות. אך המחשבה היא מן הנפש, ואילו לא יהיה לנפש גוף ולא היתה מחשבתה עכורה ורעה, אלא זכה כנפשות המלאכים, ואולם מפני חברתה לגוף היתה המחשבה גסה ועבה, והיתה מעורבת פעם מכחות עליונים ופעם מענינים תחתיים. והדמיון לזה, כאילו אחד מהמלאכים הונח באדמה, ונברא לו גוף, והיה כאחד ממנו. וצריך לנו לחשוב, כי יש שני כחות נלחמים זה עם זה, אחד נמשך למעלה למעשים עליונים, ואחד נמשך לעניינים תחתונים. כשני שותפין, אחר חכם ואחד כסיל, כשישתתפו בעצם אחד ויעשה כל אחד מהם עסקו בעסק ההוא תיראה עסק הכסיל משונה וגרוע, ועסק החכם נחמד כליל יופי. ואם יתעסקו בעסק אחד, אשר לא ייחלק, ולא יוכל כל אחד לעשות מעשהו לבדו כי אם בחברת שותפו תיראה המלאכה ההיא מעורבת בין טוב ובין רע, אבל אם יהיה לאחר מהשותפין כח ויתרון על השני, תיראה פעולתו יותר מפעולת חבירו, אם יגבר הכסיל ייראה הגריעות והחסרון ורוע התיקון גובר במלאכה ההיא, ואם יחזק החכם ייראה במלאכה ההיא התיקון והיושר והיופי גובר.

על כן אומר, כי כפי כח הנפש או חולשתה תיראה מכחה המחשבה, ואם תהיה המחשבה נוטה לדברים עליונים, יהיו הפעולות הבאות מכחה נוטות לחסידות וליושר, ויהיו פעולות ההרגשים החמישה, אשר זכרנו, נמשכות ליושר ולחסידות. ואלה חמישה הרגשים הם כמו תעלות הגידין, אשר בתוכן ילך הדם להשקות כל אברי הגוף,

וכן אלה הרגשים הם תעלות, ילכו בהן כחות המחשבה להשקות את הנפש. ועל זה אמר (במדבר טו) "ולא תתורו אחרי לבבכם ואחרי עינכם". וכן אמרו רבותינו, זכרונם לברכה (ירושלמי ברכות פ"א ה"ה) "ליבא ועינא תרין סרסורין דחטאה". וכשיתערבו המעשים הרעים בנפש, ישחיתו פעולותיה עד אשר יסורו ממנהגם, כאשר ישחיתו התערובות מעשה הגוף, כן ישחיתו המחשבות הרעות מעשה הנפש. ומעשה הנפש הוא הדעה, והשכל, והדיבור, והענוה, והיראה, והתקוה, ושאר כחותיה הטובים, וכשתתערב בה התאוה הרעה תשחיתם כולם כאשר ישחיתו התערובות מעשה הגוף, כן תשחית תערובת התאוה מעשה הנשמה, ועל כן אנו צריכין לרפאות זה החולי על דרך רפואת הגוף, ונאמר, כאשר החולי הבא מתערובות צריך בתחילתו רפואות משלשלות מטהרות את הנגע מבפנים, ואז תועיל הרפואה מבחוץ, כי אם תתן לו רפואה, או משיחה, או תחבושת, והנגע עומד בעיניו, לא תועיל הרפואה רק להתחבר התערובות, ותוסיף על ההיזק, כמו שכתוב (שמות א) "ונוסף גם הוא על שונאינו". ועוד, מה תוכל הרפואה לעשות מבחוץ והאורב יושב לו בחדרו. וכפי אשר תתקן, הוא יקלקל, ויאבד הגוף בין מלחמת שניהם, ועל כן צריך לטהר הגוף, וכשיהיה נקי או תועיל הרפואה, כמו היריעה המטונפת, אם תרצה לצבוע אותה, לא ידבק בה הצבע מפני הטינופים, עד ירחיצוה היטב ותהיה נקיה, וכפי שתהיה נקיה תקבל הצבע היטב. וכן הנפש, כשנדיח ממנה חלאי המחשבה הרעה והתאוה הנגעלת, אז ידבק בה כח התשובה, כמו הבגד הרחוץ, ועל זה אמר שלמה המלך, עליו השלום (קהלת ט) "בכל עת יהיו בגדיך לבנים". רומז לנקיות הלב, כלומר תהיה כונתך בכל עת שיהיה לבך בר, ואז תוכל לקבל המעשים הטובים, וכן אמר בתשובה (ישעיה נה) "יעזוב רשע דרכו ואיש און מחשבותיו וישוב אל ה' וירחמהו".

ואומר, כי כשיחלה הגוף, נקח רפואה שתהיה כנגד חלי הגוף, וכפי ריחוק החולי מקו המישור לצד אחר יהיה חוזק הרפואה לצד אחר, כגון אם באה על הגוף חמימות מעט, נתן לו רפואה קרה מעט, ואם תהיה חמימות רבה, תהיה קרירות הרפואה בתכלית החיזוק, כי לא תשוב החמימות לקו המישור כי אם בקרירות שתקרר אותה כפי רחקה מקו המישור כן רפואת הנפש, אשר תפליג באהבת ממון, ירגיל האדם נפשו בצדקות ולהסיר התאוה והבצע, וזה יהיה בשמחתו בחלקו, ושיזכור כי הכל יאבד, ושיחשוב כי המות יבואהו פתאום. ויתחבר לחולים ויתבונן במתים, ויעמוד בבית הקברות, ויכיר כי מחר יהיה כאחד מהם, וכן רפואת הנפש מאהבת נשים, למאוס אותן מיאוס כפי אהבתו, ולזכור את מומן ומידותיהן הרעות, וכי הן רשת לאדם, ובשבילן ישכח עבודת אלהים.

וכן רפואת הנפש מן הגאוה תהיה בהצנע לכת. ואם חליה ברשע וחונף, תהיה רפואתה באמונה וצדק, ובעשותו רפואה לאחת מאלה המידות או זולתן, ירגיל הנפש על הרפואה ימים רבים, כי הרפואה לא תסיר החולי ברגע אחד, כי אם בימים רבים, כשיתמיד אותה ויחדשנה בכל יום וככה רפואת חלי הנפש. והנה לך דמיון לרפא הגאוה. ירגיל נפשו בשפלות הלב, ובהצנע לכת, ושאלת שלום לכל אדם, ובשבועה לבל ידבר בגאוה, ואל יתגאה על עבדיו ולא על שפלים ממנו, ואם שמע חרפתו ממנו ידום, ואם יזיקוהו יקבל וייכנע לאל, כי בכל זה תיכנע הגאוה ותסור, אך לא יום אחד ולא יומים, כי אם ימים רבים, וידור נדר לשקוד על זה זמן קצוב, כמו שזכרנו. ואם יתגבר עליו היצר יום אחד, יתענה, ויתן צדקה, ויתודה חטאו, ויוסיף על הזמן, כדי שיהיה לו למשמרת בפעם שניה וייזהר פן ישלוט בו היצר. ובזה ישקוד על המצוה עד שתשוב לו למנהג, כאשר אמר החכם מנעורי הייתי עז פנים ולא נכלמתי מעשות כל רע, עד אשר קנאתי בחברי והרגלתי נפשי בענוה, ולא היתה מלבי כי אם בהכרח ובשבועה, וכאשר שקדתי עליה ימים, וראיתי נעימותיה, חשקתי בה, ודבקה נפשי אחריה, ויצא שמי באנשי דורי, כי הייתי בתכלית הענוה.

וכן אומר, כי התאוה היא מן החליים הרעים הממיתים נפש האדם, ועל כן אנו צריכים לזכור כל הדברים אשר בהם תוכל התאוה להתבטל, ואלה הם: כשיהיה רגיל ברוב אכילה ושתייה, ובחברת הנשים, גם ברוב העושר והכבוד, גם ברוב השלוה וההשקט וברוב הפתיות וחסרון השכל, וברוב התענוגים, וחסרון חברת החכמים והחסידים, גם בחברת אנשי בליעל ואנשי רשע, לפיכך תהיה הרפואה להמעיט אדם מן ההרגל בדברים האלה. ויהיה מאכלו ושתייתו כמשפט ולא לשובע, ולא יאכל מאכלים חמים בתבלין, כי בזה תחלש תאות המשגל וימעיט מחברת הנשים, ומלשחוק עמהן, ומלקרוא ספרי החשק, ויזכור כל מום שיש בהן, ובזה תחלש תאוותו, וכשירגיל בזה, תחלש תאות המשגל, וימעיט מחברת העשירים והשרים, ובזה תחלש תאות העושר והשררה. וימעיט מעסקיו וסחורותיו, וכשירגיל בזה, תחלש תאוותו מן העולם ומעסקי תבל. וימעיט מללבוש בגדים נאים, ומלבוא לבית המשתה, ולטייל בגנים, ובזה תחלש תאוותו מהתענונים. וימעיט לאכול מינים רבים ממיני המטעמים והיין, וכשירגיל תחלש תאות האכילה. וימעיט מחברת אנשי רשע, וכשירגיל בזה, תחלש תאוותו במעשיהם ובחברתם. וכפי שצריך להמעיט מן הדברים המגדילים התאוה, כן צריך להרבות בדברים המחלישים את התאוה וזה פירושם. אם תהיה תאוותו חזקה באהבת נשים, יכול לאכול רפואות קרות ויבשות, ואז תמעיט תאוותו בנשים.

ויתענה ימים בשבוע, וביום תעניתו יאכל פת במים בלבד, ובזה תחלש מאד תאות האוכל. וירגיל ללכת לבתי המתים, וישב שם עד שעה גדולה לבדו, ובזה תחלש מאד תאות העולם. וירגיל להתחבר תמיד לעניים ולמרודים ולחולים, ובזה תחלש מאד תאות העושר והכבוד. וירגיל תמיד לקרוא דברי אלהים ומראותיו ונפלאותיו, ויתבונן באשר יקרא, ויכיר מן הכתוב גבורות אלהיו וענשו ותעצומו ומשפטיו ובזה תחלש אכזריות לבו וקשי ערפו ויפחד מאלהיו.

וירגיל לקרוא דברי רבותינו זכרונם לברכה, ללמוד דבריהם וחכמתם וסודותם, ויכיר וידע המצוה, ובזה יסיר פתיות לבו וסכלותו ויפקחו עיניו. וירגיל להרבות תפילות ותחנונים בכל יום ובחצי הלילה, ובזה יקל מרשעו וזדונו. וירגיל להעביר על לבו כל ההנאות הבאות לו בסור התאוה הרעה, וירגיל להעביר על לבו תמיד הרעות והמהומות, אשר ימצאוהו כשירדוף אחר התאוה. וכאשר ירפא האדם על דרך הזאת חלי התאוה, כן על דרך זאת ירפא חלי הכעס. והענין הזה שירגיל אדם נפשו בכל ענינים הממעטים את הכעס, ואלה שמות קצתם, כי האדם יגדל כעסו כשישתבש ענין מענינו, או יבוא לו היזק ממקום הטוב, או יאוש ממקום התקוה, או ייאמרו דברים הפך רצונו, או ישוב נכלם מאדם בשאלתו, או כשירצה לתקן מעשה וישחת לו או שיהיה כסיל או פתי כי אנו רואים החכם ימעט כעסו ויכול לכבוש כעסו, וכן כשיתחבר לאנשי רשע ופריצים, ככה נאמר כי ימעט הכעס ברוב החכמה והשכל, וחברת מתי מוסר ולהמעיט מהרבות המאכלים, ולקרוא הדברים אשר יפחד בהם מאלהיו, ויחשוב כי העולם כאין וכל עשרו וכל טובו, ועל כן לא יכעס כשיאבד חפצו או ישתבשו עסקיו. וכשיתנהג אדם באלה הדברים תמיד, ימעט כעסו, וזו היא רפואת הנשמה.

ודע, כי מלאכת רפואת הנשמה נחלקת לשני חלקים: חלק המחשבה וחלק המעשה. וצריך לרפא תחילה חלק המחשבה ואחר כן חלק המעשה, כי כן חליי הגוף נחלקים לשני חלקים: חלק החליים הפנימיים, אשר בתוך הגוף, וחלק החליים הגלויים. כמו כן לנפש חליים נעלמים, כגון הקנאה, והמשטמה, והמרמה, והחונף, והכעס, והתאוה, והחליים הגלויים: הגנבה, והרכילות, ולדבר נבלה, והזנות, והרצחנות, ומקח שוחד. ועל כן האדם צריך לבטל בתחילה הכחות אשר גרמו אלה השני חלקים, ואחר כן לבטל חלק המחשבה, ואחר כן חלק המעשה, ולהרגיל הנפש ימים רבים בזה וכשירגיל הנפש ימים רבים בזה, צריך שישקול נפשו לדעת אם הוא צדיק או רשע, וישים נפשו כמו לשון המשקל בין שתי הכפות, ואם יראה אותה, כי נחלשה מאד מן העבירות הקדמוניות ואינו נכסף להן כבתחילה, והוא נכסף למעשים הטובים אשר החל ללמוד יאמין וידע כי מצא בעיני אלהיו חן, ועלה זכרונו לטוב, ונכלל לכת החסידים. ואם יראה, כי עוד התאוה החזקה לא נחלשה, ונכסף אליה עוד, והמעשים הטובים לא יכסוף אליהם ידע כי לא מצא חן בעיני אלהיו, ועוד לא נפתחו לו שערי תשובה, ועל כן ישתדל ויוסיף עבודתו.